

KAZAN ÜNİVERSİTESİNİN PROFESÖRÜ NİKOLAY FEDOROVİÇ KATANOV'UN TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI*

G.İ. İSHAKOV

Prof. N.F. Katanov'un ilmi çalışmaları çeşitli ve çok yönlüdür. Türkologlar O. Betlingk, A.M. Gastren, V.V. Radloff ve I.N. Berelin'in Rusya'da şarkiyata temel attıkları gibi N.F. Katanov da Doğu milletlerinin medeniyetini ve yıllardır incelenen dilini iyice öğrenmiş ve daha sonra derinleştirerek, dilbilimi, tarih, arkeoloji ve etnografya alanında dünyadaki meşhur ilim adamları arasına girmiştir.

N.F. Katanov'un Türk Dillerine olan ilgisi on iki yaşındayken (1869-1874) daha askeri tahsille kayıt olurken ve Askiz Dumasında (1874-1876) yazıcının yardımcısıyken başlamıştır. Bu arada Katanov yabancıların kültürü ve hayatı ile tanışmıştır ve Türklerin boyların konuşmasını sık sık dinlemiştir. 1876 sonbaharında Katanov Krasnoyarsk kolejinin kazanmış ve bu okulu 1884 yılı baharında altın madalyayla bitirmeye muaffak olmuştur.

On iki yaşındayken talebe Katanov (1882, Krasnoyarsk) *Tatarskiy Yazık* (Sagayskoe Nareçiyeye 1, Gramaratika, Etimologiya i Sintaksis) 420 sayfadan oluşan çalışmasının I. bölümünü tamamlamıştır.

Gramatika'nın I. bölümünü İlimler Akademisinde yayınlamak için sunmuştur. Katanov'un el yazıları üzerindeki konuşmalarından İlimler Akademisi konferansında, N.T. İlimskiy'e *Gramatika*'yı eleştirmek için vermiştir. İlimskiy İlimler Akademisinden (18. Ekim 1882'de) bu eleştiriyi almış ve cevabını ancak iki yıl sonra (3 Ekim, 1884'te No 613) verebilmiştir.

İlimskiy misyonerlik davasını takip eden Türkolog olduğu için eserin kıymetini görememiştir ve "*Gramatika* uygulama açısından önem taşıyor, gerekirse bu mesele üzerinde çalışan V.V. Radloff'a başvurulabilir, Sibiryaya Türk lehçelerinde o, benden daha bilgilidir" diye cevap vermiştir.

V.V. Radloff'un bu eseri nasıl bulduğu belli değildir. Belli olan tek şey ise eserin hâlâ basılmamış olduğudur. Halbuki bu günlerde *Gramatika Sagayskogo Yazıka* "Sagay Dilinin Grameri" adlı eseri ilmi değerini kaybetmemiştir. Hakas Dili tarihi ve diyalektolojisi alanlarında çok büyük değer taşımaktadır.

Misyoner üslubuyla verilen eserin ön sözünde (1-37) Sagay ve ona yakın boyların tarihini etnografyalarına dair bilgi vermiştir. *Gramatika* iki bölümden oluşmaktadır.

1. Etimoloji
2. Söz dizimi
1. Etimoloji 4 kısımdan ibarettir.
1. Telaffuz
 - a) harfler hakkında (40-67)

*G.İ. İshakov, "Tukologičeskaya Deyatelnost Prof. Kazanskogo Universiteta N.F. Katanova", *Problemi i İstorii*, Kazan, 1964, s. 70-81; bakılabilir: S.N. İnanov, *N.F. Katanov*, İzdatelstvo Nauka, M., 1973 (mütercim)

- b) Heceler(67-69)
- c) Vurgular(69-73)
- 2. Kelimeler değişikliği
 - a) Cümle öğeleri(73 -78)
 - b) Nesne değişikliği(78 -80)
 - c) Cinsler(80-84)
 - c) Azlık çokluk ekleri(84- 88)
 - d) Durumlar(88 -103)
 - e) Çekimler(104 -121)
 - f)Sıfatlar(135- 145)
 - g)Zamirler(145 -166)
- 1) Fiiller(166-266)
- 3. Tek başına anlam veren kelimeler
 - a) Zarf(267 -279)
 - b) Ekler(279 -290)
 - c) Bağlaç(290- 298)
 - d) Ünlem(298- 301)
- 4. Kelimeler uyumu hakkında (301- 307)
- 2. Söz dizimi
 - 1. Cümle bilgisi
 - 2. Kelimeler yöntemi
 - 3. Cümleler karşılığı
 - 4. Cümle yapımı (318- 420)
 - 5. Değişen cümle öğelerine örnek (4 -26)
 - 6. Değişmez cümle öğelerine örnek (26- 32)
 - 7. Karışık örnekler (33- 136)

Sagaysko-Ruskiy Slovar (137-515) Minusin tatarların kahramanlık destanlarına ilaveler ve alınmayan vesikaları ihtiva etmektedir. Sözlükte bazı Türk Dillerinin (Yakut, Altay, Koybul, Kazan-Tatar, v. b) söz dizimi karşılaştırmaları vardır. Örneğin, alban (alt. alman-vergi, yasak; ahısı(alt. ac) kutunun, mücevher kutusunun, kovanın v.b kapağı; Türkçe ağız – ağız, delik; a (alt. -a, kaz. -ija, Türkçe-ıya, Moğol-yedzen)-1) sahip, iye, 2) belli bir yerde dolaşan, görünmeyen ruh-şeytan; im (Moğol üm)-ilaç; kудay-ıçazi-tarıca; çıda (moğol. cida, polonya dzida, alt. yida, Kondakov N. geda, soyot gida, Kottsk N. gida, kaz. djida) mızrak, kılıç, hançer; çir (kaz. ir, alt. yer, yakut. sir, çuvaş. sir) - yer.

Örneklerden anlaşıldığı gibi Türk Dillerinin mukayeseli olarak araştırması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştır.

Şu anda Katanov'un *Gramatika Sagayskogo Yazıka* adlı eseri Hakasya'nın ilmî Araştırma Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanmak üzeredir.

1884'te Katanov Petersburg Üniversitesi Arap-Fars Türk-Tatar bölümünü kazanmıştır ve 30 Mayıs 1888'de master unvanıyla mezun olmuştur. Petersburg'da Üniversite derslerinin yanı sıra Radloff'la, Türk-Tatar lehçeleri üzerinde ise Prof. Vasilyev ile Doğu milletlerinin tarihi üzerinde çalışmıştır.

Yetenekli ve seçkin bir bilgin olan Katanov'a profesörlüğe hazırlanması için üniversitede kalmasına izin verilmiştir. Çok zaman geçmeden Sibiryaya ve Çin'deki Türk boyların dillerini ve yaşayışlarını öğrenmek amacıyla ilmi seyahat için bu bölgeye gönderilmiştir. Müellif bu zor ve çok önemli seyahatte 22 Aralık 1888'den 31 Aralık 1892'ye kadar bulunmuştur ve lehçelere ve bölgeye dair etnografik kalıntılara dair malzemeler toplamıştır.

Dil ve etnografiye dair notlar ve seyahat hakkında günlük tutan Katanov'un çalışmaları hakkında daha sonra Kazan'da (1894) yazdığı demirbaş defterinden örnekler verebiliriz.

1.9 Mart 1889'dan 4 Eylül 1889'a kadar Uryanhay bölgesindeki gezinti günlüğü. (461 sayfa)

2.Yenisey vilayeti Minusin bölgesindeki gezinti günlüğü. 4 Eylül 1889' dan 18 Ocak 1890'a kadar. (432 sayfa)

3.Yenisey vilayeti Minusin bölgesine yapılan seyahat sırasında tutulan günlük. 21 Eylül 1889' dan 12 Ocak 1889'a kadar. (651 sayfa)

4.Yenisey vilayeti Minusin bölgesi ve Orta Asya üzerinde gezinti günlüğü 10 Mayıs (1890) 29 Ekime kadar. (520 sayfa)

5.Orta Asya ve Minusin bölgesi Yenisey vilayetindeki 10 Mayıs ve 12 Haziran (1820) arasında yapılan gezintinin günlüğü. (474 sayfa) (karalama)

6.Orta Asya üzerine 24 Şubat ve 26 Ağustos arası yapılan gezintinin günlüğü. (1008 sayfa) (karalama)

7.Orta Asya üzerine 22 ve 26 Ağustos arası yapılan gezinti günlüğü (260 sayfa) (tamamlanmış karalama defteri)

8.Orta Asya üzerine 24 Şubat ve 21 Ağustos (1891) arası yapılan gezinti günlüğü. (905 sayfa)

Seyahat günlüğü toplam 4714 sayfadan oluşmaktadır. Dil üzerinde toplanmış malzemeler, metinler ve çevirilerin listesi aşağıdaki gibidir.

1.4 Eylül 1889 'dan 12 Ocak 1890' a kadar Yenisey vilayeti Minusin bölgesinde toplanan Türk lehçelerinin metinleri (karalama)

2. Türk Dili Tuva lehçesini öğrenme kaynakları ve Tuva bölgesinde 2 Haziran ve 4 Eylül (1889) tarihleri arası bulunan seyahat günlüğü. (698 sayfa) (karalama)

3.4 Şubat ve 21 Mart (1890) tarihleri arasında toplanan Karagas lehçesi metinleri. (102 sayfa) (karalama defteri)

4.Yenisey vilayeti Minusin bölgesindeki Türk lehçelerinin metinleri,146 sayfa.

5.14 Temmuz ve 29 Ekim (1890) tarihleri arasında toplanan Türk lehçeleri metinlerinin tercümesi, (190 sayfa)

6.14 Temmuz ve 29 Ekim (1890) tarihleri arasında toplanan Orta Asya Türk lehçelerinin metinleri. (146sayfa)

7.14 Temmuz ve 29 Ekim (1890) tarihleri arasında toplanan Orta Asya Türk lehçelerine dair metinler. (190 sayfa)

8.24 Şubat 1891'den 16 Nisan 1898' e kadar toplanan Orta Asya Türk lehçeleri metinleri. (2384 sayfa) (müsvedde)

9.Yenisey vilayeti Minusin bölgesinde 1 Temmuz ve 12 Ekim (1892) tarihleri arası toplanan Türk lehçeleri metinleri. (86 sayfa)

10. Çuğuçake şehrinde 9 Ekim 1892'de yazılan Türk Dili Kaşgar lehçesine Çin kanununun tercüme nüshası.

11. Sibirya ve Çinde 1891 ve 1892 yılları arasında Türk kabileleri bezemeler, eşyalar ve zil resimleri.

Dil üzerindeki metinler ve tercüme toplam 4444 sayfadır. Bunun dışında da Katanov'un topladığı tarihî-etnografyaya dair malzemeler de vardır. Ancak bu malzemelerin listesi demirbaş defterinde yoktur. Bu malzemeleri şöyle sıralayabiliriz.

1. Rukopisi Zapiski. (1 cilt. Türk, Tatar, Kırgız, Moğol, Türkmen ve başka boyları içermektedir).

2. Rukopisi Zapiski. (II. cilt. Türk, Tatar, Kırgız, Moğol, Türkmen v. b boyları hakkında Fars edebiyatı Kur'andan notlar ve Müslüman geleneklerini kapsamaktadır).

Bu örneklerden görüldüğü gibi Katanov zor seyahat şartlarına rağmen bir çok malzeme toplamıştır. Aynı zamanda Katanov'un topladığı malzemeler yayına hazırlanmıştır. Ancak çarlık zamanında çalışmalarını bastırmamıştır. Sadece kendisi bu çalışmalardan bazı parçaları seçerek yayınlatabilmiştir.

1. *Kaçinskaya Legenda Osovtorenii Mira* (Yenisey vilayeti Minusin bölgesi Türk dili Kaçin lehçesiyle 2 Haziran 1881'de yazılmıştır.)

2. A. Şifner'in (*Sagayskiye Nazvaniye 13 Lunnih Mesyatsev Goda*) makalesine ilavedir. Bu kaynakların bir parçası Almanya'da Almanca yayınlanmıştır.

Müellifin ilmî seyahatleri esnasında topladığı malzemeler, günlüğü ve Kaşgar lehçesine dair Çin yıllıklarından yaptığı tercüme saklanmıştır. Türkolojide Kaşgar lehçesi üzerinde yeterli bilgi olmadığından dolayı son çalışması dilbilimi eserlerinden en değerlisidir. Hangi seviyede olursa olsun bu belge hem tarihî hem de hukukî kaynak olarak önem taşımaktadır.

Bu belgelerin transkribi ve tercümesi yoktur. Belgenin Latin harfleriyle çeviri yazı ve tercümesi ilk defa tarafımızdan verilmektedir.

“Hatuni kişik hatuni kain baba mavacini, kain ata anasini yltyrsa bu kisti adamni başab yltura”

“Bu hanımlardan birisi kocasının eşlerinden en küçüğünü, dedesi kendi ninesini, kaynata kendi anasını öldürürse, (böyle insanların) kollarını, ayaklarını başını keserek cezalandırılacaktır.”

Burada *basab* kelimesi iki (baş ve alıp) kelimesinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Fakat Kaşgar lehçesinde baş kelimesini değil, kol ve ayak kesmesini anlatmıştır.

9 Kasım 1893'te Katanov Kazan Üniversitesinin profesörü olarak tayin edildi ve bu görevde hayatının sonuna kadar (10 Mart 1922) bulundu. Kazan'da Katanov ünlü *Opıt Isledovaniya Uryanhayskogo Yazıka s Ukazaniyem Glavneyşih Rodstvennih Otnoşeniy ego k Drugim Yazıkam Turuskogo Kornya* adlı eserini 1903'te (2 cilt) bitirmiştir. Katanov'a Petersburg Üniversitesinde Türk-Tatar Bölümü için masterlik unvanı verilmiştir. 1907'de ise Prof. Dr. Aleksandrov, Bogoroditsev, Frisov, Budde, Noguyevskiy'in teklifleri ile mukayeseli dilbilim doktoru unvanı verilmiştir. Katanov'un adı geçen ünlü eserde ilmî olarak tespit ettikleri şunlardır:

1. Uryanhay (Tuva) sesleri dile aktarılmak istenildiğinde Arapça'ya ve İlminskiy'in üslubuna uygun olmadığı ve sadece Rusçaya aktarılmasının mümkün bulunduğu.

2. Rusça transkribi yeterli olmasına rağmen bazı işaretleri ilave etmek gerekmektedir.

3. Herhangi bir lehçeyi detaylı bir şekilde öğrenmek için tarihî-mukayeseli yöntem gerçekleştirilmelidir.

4. Tuva Dili Fin- Ugor grubunda değil, Türk grubundadır.

5. Çağdaş lehçelerden Tuva lehçesi, Sayan gruplarına, özellikle Karagas grubuna yakındır.

6. Fiil çekimleri Tuva lehçesinde fonetik kuralları gibi isimlerden meydana gelir.

7. Yabancı kelimelerin tümü Tuva dilinin kurallarına uymaktadır.

8. Ünsüz uyumu “st”, “ed” (“lc”) “tt” ilk başta ünlülerden oluşan birleşik zarflar iki heceden teşekkül etmektedir.

N.F. Katanov meşhur eserinde sadece Tuva lehçesini belirtmekle kalmamış, diğer Türk lehçelerin morfolojik özelliklerini de karşılaştırmıştır.

Görüldüğü gibi, V.V. Radloff Türk dillerinin morfolojisini tarif etme yolundaki araştırmalarını tamamlayamamıştır.

Katanov’un eseri V. V. Radloff’un eserinin devamı olarak sayılır ve hâlâ değerini kaybetmemiştir ve günümüz Türkolojisinde, özellikle Türk Dili Altay grubunu öğrenmek isteyenler için çok önem taşımaktadır.

Katanov’un *Opit* eseri sadece Rusya’da değer kazanmamış, hatta Avrupa’da bile alâka görmemiştir. Katanov’un çağdaşı, kıymetli âlim Berlin Üniversitesinin Türk Dilleri Prof. Martin Gartman hakkında şöyle demiştir: “Katanov’un yaptığı mukayeseler yazarını ilim adamı olarak göstermektedir ve kendisi bir çok kaynağa sahiptir. Dolayısıyla kaynak toplamada ve lehçeleri tarif etmede o bir üstattır. Bunun dışında da lehçelerin gelişmesinin tam şeklini göstermiş ve onların hususiyetlerini tam manasıyla araştırmıştır.”

Diğer Macar dilci ve etnograf, Budapeşte İlimler Akademisinin üyesi, Avrupalı Rusyası ve Batı Sibirya Fin-Ugor dilleri araştırmacısı Berengard Munkaşçı : “*Bu eser Doğu Tatar lehçelerine dair bilgileri zenginleştirmektedir ve hâlâ çok tanınan Sayan ve Tan sıradağlarında oturmuş olan ve haklarında az bilgi bulunan milletlere ve Sayan – Urayanhay’a (Tuva) dair büyük katkısı bulunmaktadır. Bu çalışmalar özel ve kolayca anlaşılmayan lehçe ile ilgili araştırmalara dayanılarak yapılmıştır. Bununla beraber kaynaklar Türkçe deyimlerin mukayeseli olarak incelemek için önemlidir. Bu usule dayanarak yaptıkları diğer ilim adamları arasında Katanov’a farklı bir mevki kazandırmaktadır.*”

Tabii ki, Katanov’un bu eserinin değerini anlamayan Türkologlar da vardı. Mesela B.L. Gardlevskiy bunlardan birisidir. Türkoloji alanında çok tanınan Katanov’un bu eserini ayrıntıları ile incelemek elbette bu makalenin kaleme alınış amaçları arasında değildir.

Katanov’un eserleri genellikle İlimler Akademisinde ve Kazan Üniversitesinde ve Arkeolojik, Tarih ve Etnografya kurumunda değişik zamanlarda ve başka basım evleri tarafından yayımlanmıştır. Biz bu makalede âlimin ancak temel eserlerini saymakla yetiniyoruz:

1. *Pismo iz Sibirii Vostoçnogo Turkestana . Zapiski Akademii Nauk. Prilojeiyae k 23 tomu.* 1893, 1-114s

2. *Materyalı k İzuçeniyu Kazansko- Tatarskogo Nareçiya. Tekst, Uçenie, Zapiski Kazanskogo Universiteta.* kn 12 1897,1-32 s,7 -8, 1898. 33 168 str.

3. *Materiyalı k Uzuçeniyu Kazansko–Tatarskogo Nareçiya. Ruskij Perevod. Uçenie Zapiski Kazanskogo Universiteta.* Kniga 5-6, prilojenya . 1899. 1-113. str.

4. *Otçet o Lingvistiçeskoy Poezdke v 1898 g. Belebeevskiy Uezd. Ufinskoy Gubernii. Uçenir Zapiski Kazanskogo Universiteta Kniga 7-8.* 1901g 1-124 str.

5. *Kratkiy tatarsko- russkiy slovar. ç Kazan. 1912, 265 str. Fotografirovanoe İzdanie.*

6. *Transkriptsiya i Slovar k Poslovitsam, Rasskazam Pervoy Çasti "Turkskoy Azbuki" G. N. Ahmatova, Kazan, 1913, 64 str. Fotografirovannoye İzdanie.*

7. *Çuvaşskie Slova v Bulgarskih i Tatarskih Pamyatnikah. Kazan, 13 str.*

Bu eserler Katanov'un Türkoloji sahasında edinmiş olduğu ilmî derinliğini göstermektedir. Sadece bir makaleyle onun Türkoloji çalışmalarını anlatmak mümkün değildir. Alimin Türkoloji için değer taşıyan ve az tanılan eserinden az da olsa bahsedelim.

Tatar Millî Merkez Arşivinde saklanan Katanov' un malzemelerinin kataloğunun büyüklüğünü belirtmek gerekiyor. *Opıt* isimli eseri üzerinde çalışırken ve Türk lehçelerini kıyaslarken bu kartoteklere dayanmıştır diyebiliriz. Bu eserde Altay dilleri eksiksiz tam olarak gösterilmiştir. Yeterliliği kadar Katanov'un ileride Türk lehçeleri üzerinde çalışmak niyetinde olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Bu çalışmayı takiben Türk lehçeleri sözlüğünü ikmal edecekti. Katanov'un bu çalışmalarına daha sonra ilavelerin yapıp yapılmadığını ve ne kadar geliştirildiğini bilmiyoruz. Ancak Katanov tarafından yapılan kartotekler transkrip üzerinde alfabetik bir şekilde sıraya konduktan sonra yazarın hangi Türk lehçelerini tespit etmek için örnekler seçtiği ortaya çıkacaktır. Bu kartotekstlerin miktarını göstermek de zordur. Onlar tüm Yakutistan'dan Çin Uygurlarına, Altay'dan Urallara ve Volga, Tunadan Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafya dair derlenen bilgileri ihtiva etmektedir. Ancak ayrı ayrı diller üzerinde yapılan kartotekler düzensizdir. Mesela, Çuvaşça, Başkırtça, Gagauzca ve Karaim dilleri hakkında değersiz kaynaklar bulunmaktadır.

Karteks dosyasındaki malzemeler.

1. Seyahat esnasında toplanan malzemeler

2. *Zemaşer-i Mukaddimat-ul-edbin el yazma nüshası.*

3. *G. Mahmudov Praktičeskoye Rukovodstvo k İzuçeniyu Tatarskogo Yazıka, g. Kazan, 1857.*

4. *Ebul-Gazi Bahadur Han. Şecere i Terakime.*

5. V.V. Radloff. *Obratsı Narodnoy Literaturı Türskih Plemen* (parça) 1866.

6. V.Radloff. *Obratsı Narodnoy Literaturı Türskih Plemen*, (2. parça), 1868.

7. *Obratsı Narodnoy Literaturı Türskih Plemen*. 3 parça. 1870.

8. *Obratsı Narodnoy Literaturı Türskih Plemen* 4 parça. 1872.

9. *Codex Cumanicus*, Budapest.

10. V.V. Radloff, *Kutadgu Bilig*

Malzemelerin dosyalarını düzenlerden Kotanov sık sık özellikle Tatar dilindeki kelimelerin eş anlamını ve kökenini göstermektedir. Çince, Mançurca, Arapça, Farsça ve Tunguzca ile ilişkisi olan dile ait kelimeler de kartotekte bulunmaktadır. Katanov'un bu malzemeleri Türk Dilinin diyalektoloji ve tarihi için çok önem taşımaktadır.

Katanov'un kartotekslerinden faydalanmak suretiyle biz doktor Amirov'la *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğünü* hazırlamıştık.

Bu karşılaştırmalı sözlük 24 Mayıs 1960'da SSCB İlimler Akademisi Dil Enstitüsü Türk Dilleri Bölümü toplantısında tartışılmıştır. Bölüm, Katanov' un "T.L.K.S." tartışarak değerini kabul etmiştir. Dolayısıyla ünlü Türkologlardan oluşan heyet bu lügatı düzenleyerek en kısa zamanda basılmasını talep etmiştir. Sovyetler Birliği'nde Katanov'un

eserine S. Malov, Baravkov, A. Kononov, İ. Batmanov, E. Severtyan, N. Baskakov ve Ubryatova gibi Türkologlar tarafından yüksek derecede değer verilmiştir.

Katanov 1919'da yazdığı ankette kendi uzmanlığını şöylece belirtmiştir: “Benim mesleğim dilbilimdir, özellikle (Türk–Tatar) diyalektolojisi ve çeviri yazısı uzmanlık alanımdır”

Katanov'un unutulmayacak olan Türkoloji çalışmaları kısaca böyledir. Onun çalışmaları genç ilim adamlarına örnektir. Katanov'un çok yönlü dil çalışmaları (özellikle Türkoloji alanındaki eserleri) ilmî araştırma yapacak olanlar için vazgeçilmez kaynaklardır.

Çeviren: Venera TURATBEK KIZI